

УДК 343.93(008)+343.95

Макаренко Н. К. – кандидат юридичних наук, доцент, здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

КРИМІНАЛЬНА СУБКУЛЬТУРА ЯК АРХАЇЧНИЙ ФЕНОМЕН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Досліджено виникнення і трансформацію кримінальної субкультури в процесі розвитку європейської цивілізації. Здійснено аналіз ідентичності окремих характеристик кримінальної субкультури різних історичних епох.

Ключові слова: злочинець, кримінальна субкультура, професійна злочинність, філософсько-культурологічний феномен, цивілізація.

У сучасній суспільній свідомості злочинний світ усвідомлюють як співтовариство жорстоких і цинічних людей, здатних професійно вчиняти злочини, уникаючи покарання. Така спільнота є досить давнім феноменом у житті різних цивілізацій і народів, а її кримінальна субкультура є однією з найдавніших. Вивчення зазначеного аспекту має неабияке практичне значення, адже сприяє боротьбі із сучасною злочинністю.

Філософи, письменники, громадські діячі минулого активно досліджували питання злочинності в суспільстві, її причин, особи злочинця. Ідеться про напрацювання Платона, Арістотеля, Т. Аквінського, М. Лютера, Т. Мора, Т. Кампанелли, Є. Г. Мореллі, Ж. Мельє, Ш. Монтеск'є, Ф. Вольтера, А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена та ін.

Серед теоретиків минулого століття, які вивчали або фрагментарно розглядали елементи кримінальної субкультури, можна виокремити М. М. Алексєєва, який намагався в межах єдиної теорії пояснити співвідношення звичаїв, права, моралі та релігії. І. Л. Янишев досліджував православно-християнське вчення про мораль, В. В. Єсіпов аналізував співвідношення релігії та права, гріха й злочину, а також вивчав звичаї слов'ян. М. С. Суворов, розглядаючи сутність, підстави, мету церковних покарань, звертав увагу на співвідношення гріха та злочину.

О. Ф. Кістяківський, І. Я. Фойницький, М. М. Харузін розробили програми для збирання та вивчення народних юридичних звичаїв. П. П. Чубинський розглядав значення казок, прислів'їв та пісень для криміналіста. Не менш цінними для висвітлення звичаїв злочинного світу є праці Г. Н. Брейтмана. Частково описували кримінальну субкультуру в літературних творах Ф. М. Достоевський, А. П. Чехов та ін.

Різноманітні аспекти зазначеної проблематики в різні часи досліджували такі зарубіжні вчені, як Е. Феррі, Г. Тард, Д. А. Дріль, М. М. Гернет, П. І. Люблинський, а пізніше – Ю. К. Александров, Ю. М. Антонян, О. І. Гуров, А. І. Долгова, Д. Г. Донських, С. М. Іншаков, М. П. Клейменов, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, В. Ф. Пирожков, Ж. Россі, О. В. Старков, А. А. Тайбаков, В. В. Тулегенова, М. М. Шакірянов, В. В. Шемякіна, О. В. Шеслер, Г. Ф. Хохряков та ін.

Звісно, вітчизняні вчені також приділяли увагу дослідженню кримінальної субкультури. Слід назвати, зокрема, наукові праці В. С. Батиргарєєвої, Д. Л. Виговського, В. В. Голіни, І. М. Даньшина, Т. А. Денисової, О. М. Джужі, В. М. Дрьоміна, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, О. О. Кваші, О. Г. Колба, О. М. Костенка, В. І. Шакуна та ін.

У працях сучасників недостатньо уваги приділено саме історичному, філософському та культурологічному аспектам сучасної кримінальної субкультури, зокрема її тісному зв'язку з минулим. Тому, незважаючи на значну кількість праць, присвячених злочинності, доцільно здійснити філософсько-культурний аналіз розвитку кримінальної субкультури в різні історичні періоди і в різних геополітичних умовах.

Сучасній кримінальній субкультурі притаманні такі риси, як романтизація злочинного життя; віра в надприродні сили; авантюризм і жага до пригод; поняття «фарту» або везіння, сприйняття життя як гри; «закритість», недоступність субкультури для абсолютної більшості; презирство до решти суспільства, презирство до жінки і до слабкого; поважання не старшого, а більш досвідченого; схиляння перед фізичною силою, авторитаризм; сприйняття насильства як буденної практики тощо.

Такі риси субкультури існували задовго до наших днів. Так, в епоху Античності особистість вивщували над її поведінкою та

вчинками. Людина цього періоду була мінливою у своїх прагненнях, постійно перебувала в боротьбі із собою та світом. Така особа була потенційно схильною як до злочину, так і покаяння, яке здійснювалося в дії, а не в молитві, як у християн. Тут умовною алегорією може слугувати особистість Сізіфа.

Ключовою складовою грецької міфології є зображення світу героїчної повсякденності. Будь-які особливі дії, вчинок і злочин у міфології греків набували вигляду подвигу. Для пояснення навіть найтяжчих злочинів використовували волю богів. Але це зовсім не звільняло від відповідальності громадянина грецького полісу від помсти богів, родичів жертви, переслідувань (наприклад, богинями помсти – Ерініями) або вигнання – одного з найстрашніших видів покарання в грецькій античній культурі. Проте, якщо вірити міфам, і богів, і навіть смерть можна обдурити (герої перетворюються на об'єкти, стають безсмертними, покидають Аїд тощо).

Грецькі міфи формують уявлення про злочин відповідно до обставин, визначаючи образ злочинця-героя (бога або людини – героя від народження). Це, наприклад, Прометей, який викрав вогонь із благодородних мотивів; Антігона, яка порушила заборону Креонта, проте виконала зобов'язання; Ясон, який викрадає руно; Одисей, котрий карав женихів Пенелопи.

Добре відомим є також фаталізм греків, їхня віра в долю. Злочин могли пояснювати нещасною вдачею людини. Водночас покарання було невідворотним. У грецькому пантеоні богів та героїв відведено місце і для богинь Немезіди, Феміди, Еріній, які повсякчас переслідували вбивць, спричиняючи безумство. Утім злочин у грецькій міфології могли вчиняти і під впливом божевілля (так, наприклад, Медея збожеволіла від ревнощів).

Антична культура була тісно пов'язана з морем і морськими пригодами. Причому грабежі й напади греки спочатку сприймали як норму, адже їх було спрямовано на ворогів, варварів, чужинців. Насильство як культурна категорія від початку стає звичайною практикою в грецькому полісі та за його межами. Якщо агресія здатна зумовити благо в соціальній групі, то її може бути виправдано. Лікурґ у Спарті доручає строго виховувати дітей і молоді чоловічої статі, виправдовуючи злочинство для того, щоб молоді люди самі вчилися виживати. Він запровадив інститут кріптії – каральних експедицій проти ілотів, до яких

вдавалася держава завдяки залученню спартанської молоді [1, с. 150].

Оскільки греки протиставляли себе всьому варварському світу, що перебував десь за межами поліса, для античного світогляду важливою деталлю насильства, а отже злочину, залишалася територія, місце злочину або легітимного покарання. Місце злочину давало змогу визначити, вчинено насильство навмисно чи випадково, сприймати його як самооборону чи напад.

Таким чином, в античні часи девіантні, схильні до насильства особи зазвичай поділяли реальність на дві складові, і, відсторонюючись від «інших», «чужих», розправлялись із ними. Тому в грецьких міфах основою сюжету зазвичай слугували військові походи (Троя) або походи з метою викрасти що-небудь (золоте руно) [2].

У середні віки злочинність була важливою проблемою для суспільства, хоча й поставала як звичне явище. Найбільшими чинниками злочинності тоді слугували війна та соціальна незадоволеність суспільства. Варварські набіги в Стародавньому Римі значно зменшили продуктивність і похитнули економіку в ранній період європейського середньовіччя [3, с. 33–39]. Можна констатувати, що середньовічну цивілізацію започатковано на засадах насильства та криміналу. За свідченням святого Ієроніма, протягом 406–416 років варвари знищили всі ознаки цивілізації від Альп до Піренеїв і від океану до Рейну [3, с. 34].

Злочинні набіги супроводжувалися спустошеннями й голодом. Причому військові дії та конфлікти зовсім не означали, що злочинцем обов'язково був лише ворог або загарбник. Траплялося, що злочинцями ставали безпосередньо захисники певних територій – воїни, найманці, мешканці провінцій. Насильство настільки ставало звичним, що категорію «злочин» почали замінити поняттям «гріх», а розвиток релігійних уявлень випереджав розвиток закону.

Специфіка сприйняття насильства і кримінальної субкультури середньовіччя полягає в класовому протистоянні, зокрема сприйнятті насильства як інструмента виживання, що використовується усіма верствами населення тією чи іншою мірою. Тому кримінальну субкультуру середньовіччя визначити

досить складно – вона поширюється на весь суспільний устрій. Унаслідок цього середньовічний європеєць не розглядає кримінал як окрему, організовану спільність усередині міської культури.

На той час спроби впливати на злочини передбачали посилення покарань, процедури переслідування злочинців і провадження слідства (можна згадати кримінальний закон Священної Римської імперії «Кароліну»). Водночас такі зміни не стосувалися соціокультурних чинників. Фактично існувала лише фізична протидія криміналу, підкріплена подальшими традиціями й написаними пізніше законами, а жодних дієвих соціальних механізмів протидії не існувало. В умовах тотального насильства (у тому числі й легітимного) злочинцем міг стати кожен.

Головними соціальними критеріями, які регулювали ставлення до криміналу та злочину, були зазвичай не лише тяжкість злочину, а й статус злочинця і культурні традиції, закріплені в біблійних текстах. Вважали, що людина низького походження потенційно більш здатна вчинити злочин, ніж благородна й вельможна. Закони мали на меті захист привілейованих верств населення. Така ситуація свідчить про повне ігнорування кримінальної субкультури, хоча вже в ці часи виявляється і організована злочинність, і певний кримінальний професіоналізм.

Унаслідок середньовічних воєн із середини XIV століття банди найманців-солдат становили пролетаріат європейського суспільства. Лицарство замінялося освіченістю і заможністю громадянства. Те саме громадянство витіснило родове дворянство з республік, унаслідок чого дворяни шукали собі заняття в солдатському ремеслі, стаючи кондотьєрами та їх ватажками.

Падіння аристократії водночас спричинило відмирання старого общинного ладу. Індустрія і забезпеченість зробили громадян нездатними до самозахисту. Так, вони почали наймати осіб, які всюди насаджували право фізичної сили та самоуправства. Війни між Монферрато і Міланом, Сієною та Перуджі, Пізою і Флоренцією доставляли найманим бандам безперервно нову здобич. Самі вони представляли собою мобільні добре організовані військові держави. Їх ватажка

підтримувала рада з чотирьох капітанів-рейтарів (*cavalieri*) і з стількох же капітанів-піхотинців (*masnadieri*). Важливі питання виносили на загальні збори всіх капіталів. Констаблі, маршали, капітали мали різні градації (*grades*) у військовому союзі. Були також судді, нотаріуси, скарбники, які завідували фінансами. Ці банди супроводжував цілий гарем жінок, черниць і маркітанток.

Військовий табір був ринком, на якому продавали військову здобич. Причому крупні банки Європи мали ділові зв'язки з капітанами, які поміщали до них на відсотки награбоване. З государями та республіками компанії вели переговори в дипломатичних формах як рівні з рівними. Посланців їх приймали в малій військовій раді або на великому парламенті. До держав відправляли прокураторів та ораторів [4, с. 1125].

Особливою рисою кримінальної субкультури епохи Середньовіччя є її неоднозначність. По-перше, злочинцем могла бути як дуже бідна людина (наприклад, серед селян було поширеним браконьєрство), так і багатий феодал. Саме в цей період з'являється фольклор, що викриває соціальну нерівність, свавілля осіб, які володіють владою та багатством.

По-друге, трактування злочину й особи злочинця в народній творчості різко відрізнялося від реальності. Наприклад, у лицарських баладах злочинець міг настільки спокутувати свою провину, що ставав праведним християнином. Злочинець може стати героєм після злочину, спокутуючи гріх. Водночас в Античності персонажі міфів (в окремих випадках – теж злочинці) стають героями в момент учинення умовного злочину. Існувала відмінність і в тяжкості злочинів – Середньовіччя вже було здатне розрізняти картини можливого реального насильства, яке ставало важливою складовою культури та духовного розвитку.

По-третє, образ середньовічного злочинця поєднує в собі і насильство, і жертвність. Можна стверджувати, що перед нами злочинець-жертва, злочинець-грішник. Так, середньовічна мораль обіцяє злочинцеві після смерті, як і будь-якому грішнику, страждання. Отже, злочинець сам посилає собі страждання, стає жертвою свого християнського неблагочестя, нарікає душу на страждання.

Якщо суспільство й карало злочинців, то воно навряд чи керувалося гуманними міркуваннями (тортури, тяжкі страти).

Таким чином, покарання могло не відповідати злочину і мало більш важкий характер та наслідки. Покарання могли обирати таким чином, щоб відтворювати злочин, але вже на самому злочинцеві (принцип Таліона). Унаслідок цього і роль жертви, і роль злочинця були фактично ідентичними. Також необхідно пам'ятати про звичай «ордалій», тобто фізичного випробування (розпеченим залізом або водою), яке пропонували пройти підозрюваній в злочині особі, щоб перед лицем Господа довести свою невинність.

Для злочинця існував ризик стати жертвою помсти родичів тієї людини, яка зазнала образ, збитків або втратила здоров'я чи життя. Помста була зобов'язанням. Чимало випадків вияву помсти між сім'ями були досить затяжними, адже тривали десятиліттями. Це була неконтрольована, стихійна практика, яка порушувала принципи справедливості і призводила до беззаконня. Прагнення помститися за образу, так звана вендета, буквально переповнюють грамоти про помилування епохи пізнього середньовіччя, у яких ці мотиви наводяться у виправдання застосування сили.

Неоднозначне ставлення до злочинця, який в окремих ситуаціях ставав жертвою, пояснюється впливом на свідомість середньовічного європейця християнської ідеології. На думку багатьох учасників розп'яття Христа, Він – злочинець.

Але насправді в християнському розумінні це – жертва, продемонстрована найбільш безгрішною з усіх людиною. Проте народ, натопч вбачає в ньому злочинця і просить стратити. Водночас справжнього злочинця – Варавву звільняють. У сучасній культурі також закріплено традицію співчуття засудженим, тобто аналогічне сприйняття злочинця як жертви.

Ще одним особливим моментом кримінальної субкультури і сприйняття її суспільством є ставлення до візуального вияву насильства. Середньовічна людина начебто нечутлива до зображення мук і страждань. Причому прихований злочин сприймався як більше зло і карався особливо жорстко. Візуально підтверджене насильство – специфічна риса культури Середньовіччя. Насильство зазвичай мало каратись відкрито – публічними тортурами і стратою, провезенням злочинця в клітці через усе місто.

На той час потреба в тюрмах була незначною. Зокрема, арештовували лише з метою здійснити дізнання. Існували камені сорому, стовпи або клітини, злочинцеві могли надягати залізний ошейник. Стояння біля стовпа сорому – самостійний вид покарання. Іноді біля стовпа відбувалися інші види страти – побиття різками, виривання язика. Свідками страшних тортур і мук часто ставали такі самі злочинці, як і ті, які зазнавали страждань. У цій практиці спостерігаються перші спроби попередити про відплату й можливе покарання.

Таким чином, ставлення до насильства, злочинності та кримінальної субкультури в середньовічному суспільстві тільки починало формуватися. Причому набагато раніше були вироблені типові злочинні схеми організації кримінальних груп, вимагання грошей, розподілу здобичі, стратегії злочинного виживання.

Етика і ставлення до злочинності не мали стійкого характеру, незважаючи на домінуючу християнську мораль. У кримінальну субкультуру могли входити найрізноманітніші групи і верстви населення; вона відрізнялася особливою жорстокістю, нелогічністю насильства. Незважаючи на чітку позицію християнської ідеології щодо вбивств та інших злочинів, людина європейського середньовіччя допускала можливість кривавих і численних жертв, з легкістю ставлячись до чужих страждань та смерті.

Кримінальна субкультура є однією з найдавніших, архаїчних субкультур, що відображає не лише ставлення та реакцію людей, які вчинили або планували злочин, на домінуючу культуру і суспільство, а й страхи, бажання, архетипи, саму природну сутність людини. У різні історичні періоди кримінальна субкультура використовує різний культурний код, символіку, по-різному вибудовує ієрархію і внутрішньогрупові відносини, володіє різним ступенем самосвідомості і самосприйняття. Однак низку типових рис кримінальна субкультура все ж зберігає незалежно від простору і часу свого існування.

Кримінальна субкультура зберігає дві суперечливі тенденції – спробу відійти від усього культурного і прагнення організуватися, тобто знайти культурну форму. Належність кримінальної субкультури стверджує статус людини поза

суспільством, проте сама субкультура формує закрите, складно структуроване громадське об'єднання – кримінальний соціум. Сучасна кримінальна субкультура містить архаїчні характеристики й елементи, які не застарівають, є непереможними, постійно відроджуються, відтворюються і поширюються.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Петров М. К. Античная культура / М. К. Петров. – М. : РОССПЭН, 1997. – 352 с.
2. Гусейнов Г. Древнегреческие мифы об обществе [Электронный ресурс] / Г. Гусейнов. – Режим доступа: <http://postnauka.ru/video/46427>. – Загл. с экрана.
3. Буассонад П. От нашествия варваров до эпохи Возрождения. Жизнь и труд в средневековой Европе / пер. с англ. И. А. Петровской. – М. : Центрполиграф, 2010. – 383 с.
4. Грегоровиус Ф. История города Рима в Средние века (от V до XVI столетия) / пер. с нем. – М. : Альфа-книга, 2008. – 1280 с.

Стаття надійшла до редколегії 12.10.2016

Makarenko N. – *Ph.D in Law, Associate Professor, Researcher of the Department of Criminology and the Penal Law of the National Academy of Internal Affairs, Kiev, Ukraine*

The Criminal Subculture as an Archaic Phenomenon European Civilization

Article examines genesis and development of criminal subculture in the course of European civilization evolvement. Identity of specific characteristics of criminal subcultures in different historical periods is analyzed.

It is concluded that criminal subculture is one of the most ancient subcultures reflecting fears, desires, archetypes which constitute the human's inward nature.

Criminal subcultures of different historical periods are marked with specific cultural codes and symbols, various hierarchal structure in terms of collective relationship, different levels of self-actualization and self-perception. But a number of typical features owned by the criminal subculture is kept regardless of its spatiotemporal dynamics. This phenomenon fixes the person's «outward» status and at the same time the subculture forms isolated and complex structural entity – criminal community.

Modern criminal subculture contains archaic characteristics and elements which are constantly reproduced and overspread.

Keywords: criminal, criminal subculture, professional criminality, philosophical-cultural phenomenon, civilization.